

HADİS USÛLÜNDE MAKLÛB HADİS

Recep ASLAN (*)

Öz

Muhaddisler rivâyetlerin doğru bir şekilde aktarılması ve anlaşılması için büyük çaba göstermişlerdir. Bu rivayetlerin doğruluk derecelerini tespit etmek üzere bugüne kadar pek çok çalışma yapılmış, rivayetlerdeki illet, idrâc, kalb vb. kusurlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Rivayetlerin sıhhat derecelerinin daha iyi bilinmesi ve metinleri daha doğru anlaşılması için yapılması gereken çalışmalardan biri de maktûb rivayetleri incelemektir. Maktûb rivâyet, hadislerin hem senedini hem de metnini ilgilendiren bir kavramdır. Bu makalede hadis metodolojisine göre maktûb rivâyet, maktûb rivâyetin çeşitleri ve hükmü incelenmektedir. Ayrıca muhaddislerin maktûb rivâyete başvurmalarının nedenleri ve bununla ilgili örnekler de sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Maktûb, Kalb, Rivâyet, Sened, Metin.

Maqlub Hadith in the Methodology of Hadith

Abstract

Muhaddiths have made great efforts in transferring and understanding of the narrations in a right way. To determine the degree of accuracy of these narrations, many studies have been conducted so far and defects such as disorder, idraj and qalb in narrations have been tried to be detected. One of the studies for a better understanding of narrations' reliability levels and to understand the texts accurately is examining maqlub narrations. Maqlub narration is a concept that concerns both the sanad and the text of the hadiths. According to the methodology of hadith, maqlub narration, the types and provision of maqlub hadiths are examined in this study. Furthermore, the reasons of muhaddiths' resorting to maqlub narrations and related examples about this situation are presented.

Keywords: Maqlub, Qalb, Narration, Sanad, Hadith Text.

---

*) Yrd. Doç. Dr., Muş Alparslan Üniv. İslami İlimler Fakültesi, İDKAB,
(e-posta: recep_aslan72@hotmail.com)

GİRİŞ

Sahabe döneminden itibaren hadis rivayetlerinde meydana gelebilecek herhangi bir tasarrufun yol açacağı bozulmaların önüne geçmek üzere titizlik gösteren, bu konuda çevresine tavsiyelerde bulunan ve arkadaşlarının hatalarını düzelterken kişiler olduğu gibi, bu konuda yapılan ihmal ve kusurları müsamaha ile karşılayan kişiler de vardır. Müsamaha her ne kadar insan unsuruyla alakalı olsa da, rivayetlerin sağlıklı bir şekilde aktarılmasına manidir. Ancak insanın hata ve unutkanlık özelliğine sahip olduğu gerçeğini de göz önünde tutmak gerekir. Bu bakımdan hadis tenkidinde dikkat ve titizliğiyle bilinen ve hassasiyetiyle tanınan bazı âlimler rivayet edenin kişisel durumundan kaynaklanan hata ve kusurları tamamıyla ortadan kaldırmak yerine, bunları mümkün olan asgari düzeye indirmeye çalışmışlardır (Doğanay, 2009:120-121).¹

Hangi şekilde olursa olsun râvî tasarruflarının rivâyetler üzerinde etkili olduğu bir gerçektir. Bunun en önemli sonuçlarından biri lâfızlarda takdim ve tehire yol açmış olmasıdır. Biz bu çalışmada hadislerin sened ve metinlerinde meydana gelen takdim-tehirleri inceleyeceğiz.

Hadislerin sened ve metinlerinde meydana gelen takdim-tehir maktûb/kalb terimiyle ifade edilir. Sözlükte “bir şeyin altını üstüne getirmek, çevirmek” manasındaki kalb kökünden ism-i mef’ul olan maktûb sözcüğü, bir hadis terimi olarak “isnâdında râvilerin isim veya neseplerinin, metninde ise, kelime yahut ibarelerin yerleri değiştirilerek rivâyet edilen hadis” şeklinde tanımlanmıştır. (Maktûb kavramının tanımı için bkz. İbn Hacer, 1971: 62; Sehâvî, t.y.: I, 230; Suyûtî, 1999: I, 246; Cezâîrî, 1995: II, 577; Ertürk, 2003: 447; Koçyiğit, 1992: 253; Uğur, 1992: 175-176, 206; Aydınlı, 2009a: 168-169).

Bu tanımı biraz açmak gerekirse şunları söylemek yerinde olur. Bir hadisi rivâyet eden râvî bazen onun senedini oluşturan râvî isimlerinin bazen de metnini teşkil eden kelime ve cümlelerin yerlerini değiştirerek veya yerine başka kelime ya da cümleler getirerek rivâyet eder. İlave ettiği şeyler başka rivâyetin ibareleri olabilir veya hadisin isnâdını tamamıyla kaldırıp başka bir hadisin isnâdını getirebilir. Rivâyetin isnâd ve metnini teşkil eden kelime ya da cümlelerin yerlerini değiştirme daha çok hata ile olabileceği gibi, râvînin hadis bilgisini ve hâfıza gücünü denemek maksadıyla kasten de yapılabilir. (Ertürk, 2003: 447). Yer değiştirme isnâdda yapılmışsa “maktûbü’l-isnâd”, metinde meydana gelmişse “maktûbü’l-metin”, sened ve metin çapraz değiştirilmişse “kalb-i mürekkeb” adını alır.

Maktûb hadisleri tanımak, muazzam bir ilme sâhip bulunmayı, rivâyet ve isnâdlarla uzun zaman meşgul olmayı gerektirir. Muhaddisin bu ilimdeki mahareti de hadislerdeki

1) er-Râmeihürmuzî (ö. 360/971), ilk hadis usûl kitaplarından olan “*el-Muhaddisu’l-Fâsı*” adlı eserinde “takdim ve tehir”e dair açmış olduğu başlık altında ilk kuşaklarda takdim-tehirin nasıl karşılandığına dair çeşitli rivâyetleri sıralamaktadır. Hasan el-Basrî’nin (ö. 110/728) şöyle dediği rivâyet edilmektedir: “Mânaya isabet edildiği zaman hadiste takdim ve tehir yapmakta sakınca yoktur.” Ebû’n-Nadr’ın (ö. 207/822) da şöyle dediği nakledilmektedir: “Beş veya altı kişi hadisi aktardığında, takdim ve tehir yapmayan hiç kimse yoktu, ancak anlam aynıydı.” Geniş bilgi için bkz. (Râmeihürmuzî, 1771: 541-543).

kalbleri bilmesiyle anlaşılır (Salih, 2010: 156). Nitekim Buhârî (ö. 256/870) Bağdat âlimleri tarafından imtihan edilmiş ve bu konudaki vukufiyeti ve yetkinliği açıkça görülmüştür. Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) bu olayı şu şekilde aktarır:

“Buhârî, Bağdad’a gittiği zaman Bağdat uleması onun etrafında toplandılar. Senedlerini ve metinlerini kalb ederek, bir metni başka bir isnâda, onun senedini de başka bir metne ekleyerek yüz hadis hazırlayıp on kişiye bu rivâyetlerden on’ar adet dağıttılar ve Buhârî meclise geldiği zaman bu rivâyetleri ona okumalarını istediler. Buhârî’den bir yerde görüşmek üzere söz aldılar. O gün buluşma yerini Horasan’a ve başka memleketlere mensup yabancı muhaddislerle, Bağdatlı hadisçiler doldurdular. Herkes geldikten sonra, hazırlıklı olan on kişiden biri söz alarak bir hadis okuyup durumunu sordu. Buhârî, “bilmiyorum,” dedi. Diğerini sordu. Buhârî yine, “bilmiyorum,” dedi. Aynı tarzda diğer rivâyetleri teker teker sorduğunda Buhârî hep aynı cevabı veriyor, “bilmiyorum”, diyordu. Mecliste bulunan anlayışlı bazıları biri birine dönerek, “Adam meseleyi anladı!” diyorlardı. Anlayışlı olmayanlar da Buhârî’yi acziyet, bilgisizlik ve anlayışsızlık ile suçluyorlardı. Sonra on kişiden bir diğeri sözü alarak bu maktûb rivâyetleri sormaya başladı. Buhârî yine, “bilmiyorum,” dedi. Bu zât aynı tarzda on hadisi de okuyup bitirdi. Hepsine de Buhârî “bilmiyorum” diye karşılık verdi. Daha sonra üçüncü, dördüncü ve diğerleri maktûb hadisleri sorup bitirdiler. Aldıkları cevap hep “bilmiyorum” sözünden ibaretti. Buhârî soruların bittiğini anlayınca, ilk defa sorana dönerek, ilk olarak okuduğunuz hadis şöyledir, ikincisi şöyledir, diyerek üçüncü, dördüncü ve onuncuya kadar aynı sırayla asıllarını okuyor, her metni kendi isnâdına, her isnâdı da ait olduğu metne bağlıyordu. Diğer dokuz kişinin hadislerine de aynı tarzda cevap vererek her metni ve isnâdı ait oldukları isnâda ve metne bağladı. Bu durumu görenler onun hâfızasının mükemmel olduğunu ikrâr ederek faziletini kabul ettiler” (Hatîb, 2001: II, 340-341; İbn Hacer, 1994: II, 868-869; Suyûtî, 1999: I, 247-248; Cezâirî, 1995: II, 579-580; Salih, 2010: 156; Aydın, 2009b: 124).

Buhârî’nin imtihana tabi tutulması da gösteriyor ki, hadis âlimleri, hadislerin senet ve metinlerinin sağlıklı bir şekilde rivayet edilmesine büyük bir önem göstermişler, bu konuda râvîleri imtihana tabi tutmaktan geri kalmamışlardır.

MAKLÛB RİVÂYETİN ÇEŞİTLERİ

Muhaddisler genel anlamda maktûb rivâyeti, maktûbu’l-isnâd, maktûbu’l-metn ve kalb-i mürekkeb olmak üzere üç ayrı kısımda incelemişlerdir.

A. SENEDİ MAKLÛB OLAN HADİS RİVÂYETİ:

Hadisin senedinde kalb meydana gelmesi iki şekilde olur:

1. Senetteki râvî isimleri takdim-tehir ile değiştirilir. Ka’b b. Müre yerine Müre b. Ka’b ya da Velid b. Müslim yerine Müslim b. Velid denilmek şekliyle baba ve oğlun isimlerinin yerlerini değiştirmekle olur (İbn Hacer, 1971: 62; Cezâirî, 1995: II, 578; Baban-

zâde, 2010: 303; Şahyar, 2011: 244). Sadece râvî isimlerinin takdim-tehiri ile ilgili kalb çeşidi hakkında Hatûb el-Bağdâdî “*Râfi ‘u’l- İrtiyâb fi’l-Maklûb mine’l-Esmâ’ ve’l-Ensâb*” adlı müstakil bir eser yazmıştır.

Bu şekilde maklûb bir rivâyete Ebû Dâvûd’un (ö. 275/888) Şurahbil b. es-Semt (ö. 36/656) tarîki ile Ka’b b. Mürre (ö. 57/676) ya da Mürre b. Ka’b’dan rivâyette bulunması örnek gösterilebilir (Ebû Dâvûd, 1999: ‘Itk, 14). Ebû Dâvûd’un, adını kesin bir biçimde veremeyip şüphe ile zikrettiği sahabî, Nesâî (ö. 303/915) ve İbn Mâce (ö. 273/886) tarafından kesin bir ifade ile Ka’b b. Mürre olarak isimlendirilmiştir. Tirmizî (ö. 279/892) ise bu sahabînin her iki şekilde de isimlendirildiğini ifade etmektedir (Tirmizî, t.y.: Fezâilü’l-Cihâd, 9; Nesâî, 2001: Itk, 1; İbn Mâce, t.y.: İkâmetu’s-Salât, 154). Tabakat kitaplarında da bu sahabînin isminin Ka’b b. Mürre veya Mürre b. Ka’b oluşu hakkında bir şüpheden bahsediliyorsa da tercih edilen ismin Ka’b b. Mürre olduğu görülmektedir (İbn Sa’d, 2001: IX, 417; Buhârî, t.y.: VIII, 5; Mizzî, 1992: XXIV, 196-197; İbn Hacer, 1853: V, 309). Dolayısıyla Ebû Dâvûd’un kullandığı Mürre b. Ka’b isminin maklûb olduğu ortaya çıkmaktadır.

2. Bir râvî ile meşhûr bir hadis, aynı tabakadan bir başka râvîden nakledilerek isnâdda değişiklik meydana getirilir. Bu değişiklik bazen birkaç râvînin aynı tabakadan başkaları ile değiştirilmesi şeklinde de oluşur.

Bir rivâyeti meşhûr olduğu isnâdın dışında bir başka tarîkten aktarmak çoğu zaman muhaddislerin ilgisini çekmek ve garîb rivâyet elde etmek amacı ile kasden yapılan bir işlem olarak ortaya çıkmıştır. Böyle bir metoda daha çok yalancı veya çok zayıf râvîler başvururlar. Böyleleri, söz gelişi hadis Sâlim b. Abdillâh’tan (ö. 106/724) rivâyetle meşhurken Nafî’den (ö. 117/735) rivâyet edilmiş olarak veya Mâlik b. Enes’ten (ö. 179/795) rivâyet edilmekle meşhûr iken Ubeydullah b. Ömer’den (ö. 235/849) nakledilmiş gibi gösterirler. Hammâd b. Amr en-Nâsibî (ö. ?), Ebû İsmâîl İbrahim b. Ebû Hayye (ö. ?) ve Behlûl b. Ubeyd el-Kindî (ö. ?) bu işi yapanlar arasında zikredilir (Suyûtî, 1999: I, 246; Uğur, 1992: 207; Şahyar, 2011: 245). Bu şekildeki maklûb bir hadise şu örnek zikredilebilir:

Hammâd b. Amr en-Nâsibî (ö. ?) > A’mes (ö. 148/765) > Ebû Sâlih (ö. 101/719) > Ebû Hureyre (ö. 57/676) tarîki ile Hz. Peygamber’in “Yolda müşriklerle karşılaştığımız zaman onlara önce siz selam vermeyiniz” buyurduğu rivâyet edilmiştir (Taberânî, 1995: VI, 262).

Bu hadisin meşhûr olan isnâdı aslında “Suheyli b. Ebî Sâlih (ö. 138/755) > Ebû Sâlih > Ebû Hureyre” şeklindedir (Müslim, 2006: Selâm, 4; Ahmed b. Hanbel, 2001: XV, 452). Ancak bir yalancı olan Hammâd b. Amr, Suheyli b. Ebî Sâlih yerine A’mes’i koyarak rivâyet etmiştir. Böylece aslında sahîh olan hadis maklûb hale gelmiştir (İbn Hacer, 1994: II, 865; Suyûtî, 1999: I, 246; Uğur, 1992: 207; Aydın, 2009b: 126-127; Şahyar, 2011: 245). Maklûb’un bu çeşidine “mesrûk” da denir (Şakir, 1995: 83; Cezâirî, 1995: II, 578).

İsnâdda kalb bazen kasıtlı olarak değil de râvînin gaflet ve hatası ile meydana gelmiş olabilir. Bu şekilde râvîsinin gafleti yüzünden hadis isnâdında yer alan râvînin ismi, aynı

tabakadan bir başka râvî ile değiştirilebilir. Bu şekilde olan mablûb rivâyete de Şu örnekleri zikredebiliriz:

1. Cerîr b. Hazm (ö. 170/786) > Sâbit el-Bunânî (ö. 127/744) > Enes b. Mâlik (ö. 93/712) tarîki ile Hz. Peygamber'in "Namaz için ezân okunduğu zaman (veya kamet getirildiği zaman) beni (evimden çıkarken) görmedikçe ayağa kalkmayınız" buyurduğu aktarılmıştır (Tirmizî, t.y.: Ebvâbu's-Salât, 256; Tayâlisî, 1999: III, 515; Taberânî, 1995: IX, 150).

Bu hadis esas itibariyle muhaddisler arasında "Yahya b. Ebî Kesîr (ö. 129/746) > Abdullah b. Ebî Katâde (ö. 95/713) > Babası (Ebû Katâde el-Ensârî (ö. 54/673) > Hz. Peygamber" isnâdıyla Şöhret bulmuştur (Buhârî, 1980: Ezân, 22, 23, Cum'a, 18; Müslim, 2006: Mesâcid, 29; Ebû Dâvûd, 1999: Salât, 46; Tirmizî, t.y.: Ebvâbu's-Salât, 256; Nesâî, 2001: Mesâcid, 306, Ezân, 716; Dârimî, 2000: Salât, 47; Ahmed b. Hanbel, 2001: XXX-VII, 218, 274, 278, 307, 324).

Cerîr b. Hazm adındaki râvî aslında Haccâc es-Savvâf'tan (ö. 143/795) işittiği söz konusu hadisi Sâbit el-Bunânî'den rivâyet ettiğini sanarak ondan rivâyette bulunmuştur. Bu durumu Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795) Şöyle anlatmaktadır: "Cerîr ile birlikte Sâbit'in yanında bulunuyorduk. Haccâc es-Savvâf da orada idi. Haccâc bize Yahya b. Ebî Kesîr'den Abdullah b. Ebî Katâde tarîki ile bu hadisi rivâyet etti. Halbuki Cerîr, sonradan hadisi Sâbit'in rivâyet ettiğini sanarak ondan rivâyette bulundu" (İbnu's-Salâh, 1998: 102; Suyûtî, 1999: I, 249; Uğur, 1992: 207).

2. Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160/776), "Ebû İşhâk (Amr b. Abdullah, ö. 128/745) > el-Hâris (el-A'ver, ö. ?) > Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652)" tarîki ile rivâyet edilen "Hiçbir kul kadere iman etmedikçe imanın tadına eremez" hadisini (Taberânî, 1983: IX, 172; Heysemî, 1994: VII, 407) hata sonucu Abdullah b. Mes'ûd yerine Ali'den (ö. 40/660) rivâyet etmeye kalkışmış, fakat öğrencisi Yahya el-Kattân (ö. 198/813) hemen müdahale ederek bu hadisi Süfyân'dan "Ebû İşhâk > el-Hâris > Abdullah b. Mes'ûd" tarîki ile aldıklarını söyleyerek Şu'be'nin hatasını düzeltme yoluna gitmiştir (Mizzî, 1992: V, 248; İbn Hacer, t.y.: I, 331; Sehâvî, t.y.: I, 236; Cezâirî, 1995: II, 580; Babanzâde, 2010: 307; Şahyar, 2011: 246).

3. Süfyân es-Sevrî (ö. 161/777), "Nâfi (ö. 117/735) > Sâlim (b. Abdullah b. Ömer, ö. 106/724) > (ez-Zübeyr) Ebu'l-Cerrâh (ö. ?) > Ümmü Habîbe (ö. 49/669)" tarîki ile rivâyet edilen "Melekler beraberinde çingirak bulunan kafilenin yanında bulunmaz" hadisini (Ebû Dâvûd, 1999: Cihâd, 51; Ahmed b. Hanbel, 2001: XLIV, 363, XLV, 391,392; İbn Hibbân, 1993: X, 556) "Ubeydullah b. Ömer (ö. 147/764) > Nâfi > Abdullah b. Ömer (ö. 73/692)" tarîki ile rivâyet etmiştir. Bilindiği üzere Nâfi, rivâyetlerinin büyük bir kısmını Abdullah b. Ömer'den almıştır. Bu nedenle Süfyân es-Sevrî, Nâfi'nin bu hadisini de Abdullah b. Ömer'den naklettiğini vehmetmiştir. Halbuki Nâfi, bu rivâyeti, alışılanın tersine, Sâlim > Ebu'l-Cerrâh (ö. ?) > Ümmü Habîbe" tarîki ile aktarmıştır. Bu farklı durum Süfyân es-Sevrî'nin yanılmasına neden olmuştur (Ahmed b. Hanbel, 2001: XLV, 393; Sehâvî, t.y.: I, 236; Cezâirî, 1995: II, 580; Babanzâde, 2010: 307; Şahyar, 2011: 247).

4. Mus‘ab b. el-Mikdâm (ö. 203/818), Süfyan es-Sevrî > Ebû‘z-Zübeyr (ö. 126/743) > Câbir b. Abdullah (ö. 78/697) tarîki ile rivâyet edilen “Hz. Peygamber sağ elle avret mahalline dokunmaktan nehyetti” rivâyetinde (İbn Hibbân, 1993: IV, 282); Ebû Zur‘a (ö. 264/877) ve Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890)’ye göre Mus‘ab b. el-Mikdâm hata yapmıştır. Bunlara göre isnâdın şu şekilde olması gerekir: Süfyan es-Sevrî > Ma‘mer b. Râşid (ö. 153/770) > Yahya b. Ebî Kesîr (ö. 132/749) > Abdullah b. Ebî Katâde (ö. 95/713) > Ebû Katâde (ö. 54/673) (İbn Ebî Hâtim, 2006: I, 440-441; İbn Hacer, 1994: II, 874). Tirmizî, *es-Sünen*’inde bu rivâyetin mablûb olmayan varyantını nakletmiştir (Tirmizî, t.y.: Ebvâbu’t-Tahâre, 11).

Örneklerde de görüldüğü gibi hadisin senedinde kalb, ya senetteki râvî isimlerinin takdim-tehiri ile olmuş; ya da bir râvî ile şöhet bulmuş bir rivâyet, aynı tabakadan bir başka râvîden aktarılıp isnâdda değışiklik yapılarak meydana getirilmiştir.

B. METNİ MAKLÛB OLAN HADİS RİVÂYETİ:

Hadis metninde kelime veya cümlelerin yerlerinin takdim-tehir yolu ile değıştirilmesi sonucu meydana gelmektedir.

Metni mablûb hadise şu örnekleri verebiliriz:

عن أبي هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم قل...

ورجل تصدق بصدقة فأخفاها حتى لا تعلم بيمينه ما تنفق شماله...

Müslim’in (ö. 261/874) Ebû Hureyre’den rivâyetine göre Hz. Peygamber, “(Allah’ın kıyamet gününde kendi gölgesi altında gölgelendireceği yedi sınıftan altıncısı) sol elinin verdiğini sağ eli duymayacak şekilde gizlice sadaka veren kimsedir” buyurmuştur (Müslim, 2006: Zekât, 30).

Diğer hadis kaynaklarında ise söz konusu rivâyet, **حتى لا تعلم شماله ما تنفق يمينه** “sağ elinin verdiğini sol eli bilmeyecek şekilde gizlice sadaka veren kimse” şeklinde nakledilmiştir (Buhârî, 1980: Ezân, 36; Zekât, 16; Hudûd, 19; Tirmizî, t.y.: Zühd, 53; Nesâî, 2001: Kadâ, 2; Mâlik b. Enes, 2003: Şi‘r, 5). Görüldüğü gibi Müslim’in “sağ elinin verdiğini” yerine “sol elinin verdiğini” şeklindeki rivâyeti mablûbtur. Sahîh olan ise, diğer kaynakların “sağ elinin verdiğini” şeklindeki rivâyetidir (Bu örneğin değeri için bkz. İbn Hacer, 1994: II, 882-883; Suyûtî, 1999: I, 247; Babanzâde, 2010: 304; Uğur, 1992: 208; Aydın, 2009b: 124-125; Yücel, 2011: 187).

İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448), Müslim’deki rivâyetin mablûb olduğunu söylemekte ve doğrusunun yine Buhârî’nin *Sahîh*’inde geçen “sağ elin verdiğini sol el bilmeyecek” ifadesinin yer aldığı hadis olduğunu belirtmiştir. Ancak Müslim’in *Sahîh*’inde sadece mablûb rivâyet yer almaktadır (İbn Hacer, 1994: II, 883; Ertürk, 2003: 448). Sahîh olan rivâyetin Buhârî ve Mâlik b. Enes rivâyeti olduğunu Nevevî (ö. 676/1277) de dile getirmektedir. Onun ifadesine göre, Müslim’in *Sahîh*’indeki rivâyette vehim bulunmak-

tadır. Bu durum Müslim'den değil de, (*Sahîh*'in nüshalarını) kendisinden rivâyet edenlerden kaynaklanmış olabilir (Nevevî, 1929: VII, 122). Sağ elle yapılan infakın sadakanın açıktan verilmesini, sol elle yapılanın ise gizliliği gerektirdiği, bu sebeple sol elle yapılan infakın sağ elle yapılandan daha üstün olduğu belirtilerek mablûb kabul edilen rivâyetle ilgili farklı yorum getirenler de bulunmaktadır (İbn Hacer, 1994: II, 883; Ertürk, 2003: 448).

2. انيسه بنت حبيب قالت قال رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا اذن ابن ام مكتوم فكلوا واشربوا وإذا أذن بلال فلا تأكلوا ولا تشربوا

Uneyse bint Hubeyb'in rivâyetine göre, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “(Sahurda) İbn Ummi Mektûm ezân okuduğunda yiyin, için. Bilâl ezân okuduğu zaman ise yemeyin, içmeyin” (Nesâî, 2001: Ezân, 686; Ahmed b. Hanbel, 2001: XLV, 428; İbn Huzeyme, 1980: I, 210; İbn Hibbân, 1993: VIII, 252).

Bu hadisin Abdullah b. Ömer ve Âişe rivâyeti şu şekildedir:

إن بلالا يؤذن بليل فكلوا واشربوا حتى يؤذن ابن أم مكتوم

“Bilal geceleyin ezan okur, İbn Ummi Mektûm ezân okuyuncaya kadar yiyip içiniz” (Buhârî, 1980: Ezân, 11, 13, Şehâdât, 11; Müslim, 2006: Siyâm, 8; Tirmizî, t.y.: Ebvâbu's-Salât, 149; Nesâî, 2001: Ezân, 685, 686; Ahmed b. Hanbel, 2001: VIII, 152; IX, 171; XL, 198, 320).

Bu rivâyette, Hz. Peygamber Bilâl'in geceleyin ezânı erken okuduğunu; onun ezân okuması üzerine sahur yemeğinin kesilmemesini; İbn Ummi Mektûm ezânı okuyuncaya kadar yeme içme süresinin uzatılmasını söylemiştir. Bu rivayetten anlaşıldığına göre İbn Ummi Mektûm ezânı geç okumaktadır ve o okuyuncaya kadar sahur yemeği devam etmektedir. Nitekim başka rivâyetlerde de “İbn Ummi Mektûm âmâ idi ve kendisine birileri ‘sabah vakti oldu, sabah vakti oldu’ diyerek haber vermeden ezân okumazdı” denmektedir (Buhârî, 1980: Ezân, 11; Mâlik b. Enes, 2003: Salât, 3). Oysa ilk rivâyette kalb yapıldığı, yani Bilâl ile İbn Ummi Mektûm'un yerleri değiştiği için hadisin esprisi değişmiş, durum tersine dönmüştür. Bununla birlikte İbn Huzeyme (ö. 311/923) ve İbn Hibbân (ö. 354/965), Bilâl ile İbn Ummi Mektûm'un sıra ile bazen önce biri, sonra diğeri; bazen de aksine ezân okumuş olabilecekleri ihtimaline göre te'vile giderek iki hadisin arasını te'lîfe çalışarak Uneyse hadisinin mablûb olmadığını söylemişlerse de (İbn Huzeyme, 1980: I, 210-211; İbn Hibbân, 1993: VIII, 252-253) hadis âlimlerinden bu yoruma katılanlar olmamıştır (İbn Hacer, 1994: II, 879-881; Sehâvî, t.y.: I, 237; Cezâirî, 1995: II, 578; Uğur, 1992: 208).

3. عن أبي هريرة قال رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: إذا أمرتكم بشئ فأتوه وإذا نهيتكم عن شئ فاجتنبوه ما استطعتم

Ebû Hureyre'nin rivâyetine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "...Size bir şey emrettiğimde onu yapınız, size bir şeyi yasakladığımda elinizden geldiği kadar ondan sakınınız" (Taberânî, 1995: III, 135).

Bu hadis diğer kaynaklarda,

فَإِذَا نَهَيْتُمْ عَنْ شَيْءٍ فَاجْتَنِبُوهُ وَإِذَا أَمَرْتُمْ بِأَمْرٍ فَأَتُوا مِنْهُ مَا اسْتَطَعْتُمْ

"Size bir şeyi yasaklarsam ondan sakınınız, size bir şeyi emredersem elinizden geldiği kadar onu yapmaya çalışınız" ifadesi ile aktarılmıştır (Buhârî, 1980: İ'tisâm, 2; Müslim, 2006: Hac, 73, Fezâil, 37; Nesâî, 2001: Menâsik, 1; İbn Mâce, t.y.: Mukaddime, 1). Asıl rivâyette emirlerin güç yettiğince yerine getirilmesi ifade edilmişken maktûb rivâyette yasaklardan güç yettiğince sakınılmasından söz edilmiştir. Bu sebeple ma' ruf olan, *Sahihayn*'da ve diğer temel hadis kaynaklarında geçen rivâyettir (Suyûtî, 1999: I, 247; Cezâîrî, 1995: II, 578; Babanzâde, 2010: 304; Kırbaşoğlu, 1999: 198).

4. عن ابن عمر قال : رقيت فوق بيت حفصة فإذا أنا بالنبي صلى الله عليه وسلم جالسا على مقعده مستقبل القبلة مستدبر الشام

Abdullah b. Ömer'den rivâyet edildiğine göre, o şöyle demiştir: "Hafsa'nın evinin üstüne çıktım. Hz. Peygamber'in arkasını Şam'a dönmüş ve kibleye yönelmiş olarak hâceti giderdiğini gördüm" (İbn Hibbân, 1993: IV, 266-267). Bu rivâyetin maktûb olduğu ifade edilmiştir (Aynî, 2001: II, 427; İbn Hacer, 1994: II, 883; Sehâvî, t.y.: I, 238). Hadisin asıl rivâyetine göre, "Hz. Peygamber'in kibleye arkasını dönmüş ve Şam tarafına yönelmiş olarak hâceti giderdiği" belirtilmiştir (Buhârî, 1980: Vudû', 14; Müslim, 2006: Tahâre, 17; Tirmizî, t.y.: Ebvâbu't-Tahâre, 7; Ahmed b. Hanbel, 2001: VIII, 214-215, 234; İbn Huzeyme, 1980: I, 35).

Görüldüğü gibi, Hz. Peygamber'in davranışları konusunda yapılan tasvirde meydana gelen takdim-tehir, lafız ve anlam değişimine önemli derecede etki etmektedir. Cezâîrî'nin aktardığına göre İbnü'l-Cezerî şöyle demiştir: "Hadis bir vecih üzeredir. Lâfızlardan bazıılarını râvî takdim-tehir yapar ve hadisin manası değişir. Belki de tam aksi bir manayı ifade eder" (Cezâîrî, 1995: II, 581; Doğanay, 2009: 126).

5. إذا سجد أحدكم فلا يبرك كما يبرك البعير وليضع يديه قبل ركبتيه

Ebû Hureyre'den rivâyet edildiğine göre, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Biriniz secde ettiği zaman, devenin çöktüğü gibi çökmesin. Ellerini dizlerinden önce koysun" (Ebû Dâvûd, 1999: Salât, 141; Dârimî, 2000: Salât, 74).

Rivâyetin son kısmındaki **ليضع يديه قبل ركبتيه** ifadesinde takdim ve tehir söz konusudur. **يديه** ile **ركبتيه** kelimeleri yer değiştirmiştir. Bu da, rivâyeti kendi içinde çelişkili hale getirmiştir. Tahâvî'nin (ö. 321/933) ifadesine göre, Ebû Hureyre rivâyetinin başlangıcı ile sonu tenâkuz halindedir. Çünkü namaz kılan kişi ellerini dizlerinden önce koyduğu zaman, devenin çöktüğü gibi çökmüş olur. Deve çöktüğü zaman, önce ön ayaklarını koyar, arka iki ayağı dik kalır. Kalkacağı zaman, önce arka iki ayağını diker, ön ayakları yere bitişik kalır. Hz. Peygamber bundan nehyetmiş ve tersini yapmıştır. Yere en yakın

olanı önce koymuş, yerden en yüksekte olanı da önce kaldırmıştır. Önce dizlerini koymuş, sonra ellerini, daha sonra alnını koymuştur. Kalkacağı zaman da önce başını, sonra ellerini, sonra dizlerini kaldırmıştır. Bu durum, devenin fiilinin tersidir (Tahâvî, 1994: I, 254; Doğanay, 2009: 125). Hâlbuki rivâyetin baş tarafı devenin yaptığı gibi yapmaktan nehyetmekte, son tarafı ise devenin yapmış olduğunun aynısını emretmektedir. Ebû Hureyre varyantında râvîlerden bazıları takdim-tehir yapmış olabilir. Rivâyetin kendi içerisinde çelişki ifade etmesi de buradan kaynaklanmış olabilir. Hadisin Ebû Hureyre rivâyetindeki bu durum, sadece lâfız ve anlam seviyesinde farklılıklara ve çelişkilere sebep olmakla kalmamıştır. Tahâvî'nin ifade ettiğine göre, bazıları Ebû Hureyre varyantını esas kabul ettikleri için, secdeye giderken ellerin dizlerden önce yere konulması gerektiği yönünde hüküm vermişlerdir (Tahâvî, 1994: I, 254; Doğanay, 2009: 125). Ebû Davûd tarafından rivâyet edilen Ebû Hureyre varyantının maktûb olduğunun bir başka delili, yine Ebû Hureyre kanalıyla gelen şu rivâyettir:

إذا سجد احدكم فليبدأ بركبتيه قبل يديه ولا يبرك بروك الفحل

“Biriniz secde edeceği zaman, ellerinden önce dizleriyle başlasın. Aygırın çöktüğü gibi çökmesin” (İbn Ebî Şeybe, 2006: II, 409; Ebû Ya‘lâ el-Mevsîlî, 1987: XI, 414; Tahâvî, 1994: I, 255).

Görüldüğü gibi her iki rivâyetin sahâbî râvîsi Ebû Hureyre'dir. İlk rivâyetteki takdim ve tehirin râvîlerden kaynaklanmış olması muhtemeldir.

C. KALB-İ MÜREKKEB:

Bir metnin isnâdını alıp diğer bir metnin başına, bu metnin isnâdını da ötekinin başına koymak sureti ile hadiste kalb-i mürekkebe meydana gelir (İbnu's-Salâh, 1998: 101; Suyûtî, 1999: I, 247; Babanzâde, 2010: 305).

Kalb-i mürekkebe çoğu kere hadisçilerin birbirlerinin zabt ve itkan derecesini sınamak maksadıyla başvurdukları bir tür hile olarak ortaya çıkmıştır. Buhârî'ye Bağdat'ta bir hadis meclisinde yaklaşık on kişinin onar hadisin metin ve senetlerini kalb ederek sunmaları ve hadis bilgisini imtihan etmeleri Kalb-i mürekkebe'e örnek teşkil etmektedir. Bu örneğin dışında aşağıdaki rivâyet de Kalb-i mürekkebe'e örnektir:

Cessas lakabıyla şöhret bulmuş hanefî fakîhi ve müfessir Ahmed b. Ali er-Râzî'nin (ö. 370/980) Hasan b. Süfyân'ı (ö. 303/915) bazı rivâyetlerin senet ve metinlerini karıştırmak sureti ile okuyup bu zâtın ihtilata uğrayıp uğramadığını tespitte çalışması buna güzel bir örnektir. Şöyle ki; Ahmed b. Ali er-Râzî Hasan b. Süfyân'a, “Senin hadisinden olmak üzere şu tabakayı yazdım. Dinler misin?” diye talepte bulunmuştur. “Peki” deyince isnâdları birbirine karıştırarak okumuştur. Hasan b. Süfyân'da düzeltme yapmıştır.

Ahmed b. Ali er-Râzî, biraz süre geçtikten sonra yine isnâdları karıştırarak Hasan b. Süfyân'a okumuştur. Hasan b. Süfyân yine tashih yapmıştır. Üçüncü kez bu işe teşebbüs edince Hasan b. Süfyân ona şöyle demiştir: “Yaptığını anlamıyorum. Ben doksan yaşında biriyim. Yaptığına iki kez tahammül ettim. Allah'tan kork da şeyhlere böyle muamelede bulunma. Olur ki, bedduaları sana isabet eder.”

Bunun üzerine orada bulunan İbn Huzeyme, “Artık yeter. Şeyhe eziyet etme!” demiştir. Ahmed b. Ali er-Râzî de, “İstedim ki, herkes Ebû'l-Abbâs (Hasan b. Süfyân)'ın kendi hadisinin farkında olduğunu bilsin” demiştir (Zehebî, 1985: XIV, 159; Babanzâde, 2010: 306).

MAKLÛB RİVÂYETİN HÜKMÜ

Maklûb hadis, zayıf hadisler arasında sayılmakla birlikte isnâd veya metindeki değişikliğin yanılarak yahut kasten yapılmış olmasına göre bunlara farklı hükümler verilmiştir.

Hadis, râvîsinin gaffet kusurundan ötürü hata ile kalb edilmiş ise hadisi kalb eden râvî mazur görülmektedir. Fakat bu hataların artması durumunda râvî, zabt yönüyle cerh edilir.

Rivâyet, garâib elde etmek ve bu şekilde hadisçilerin dikkatini çekmek maksadıyla kasden kalb edilmiş ise böyle bir yola başvuran râvî yalancılıkla cerh edilir ve rivâyetleri de mevzû sayılır (İbn Hacer, 1994: II, 864; Ertürk, 2003: 448; Koçyiğit, 1992: 221; Şahyar, 2011: 247).

Hadisin kalb edilme nedeni, hadisçilerin birbirini imtihan etmesi ise bu maksatla maklûb hadis rivâyetinin cevazı hakkında hadisçiler arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Yahya el-Kattân (ö. 198/813), Muhammed b. Aclân (ö. 148/765) ve Buhârî'nin şeyhi Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn (ö. 218/833) başkasını imtihan maksadıyla da olsa maklûb hadis rivâyetini caiz görmemektedirler. İsmi geçen hadis imâmlarının, sınamak maksadıyla da olsa maklûb hadis rivâyetini caiz bulmamaları, maklûb hadis rivâyeti esnasında hadis meclisinde bulunan ve hadisler hakkında fazla malumatı olmayan bazı kimselerin, orada nakledilen maklûb hadisleri sahîh sanarak rivâyet etmeleri kaygısından neşet etmektedir (Sehâvî, t.y.: I, 233; Şahyar, 2011: 247-248). Bu sebeple râvînin hâfıza gücünü ve hadis bilgisini kontrol etmek maksadıyla hadislerin kasden kalb edilmesi hadisçiler tarafından hoş karşılanmamış, maklûb hadisin tanımında “sehven/unutarak veya kasden” kaydına bu sebeple yer verilmiştir (İbn Hacer, 1994: II, 864; Sehâvî, t.y.: I, 230; Itr, 1992: 435).

İbn Hacer el-Askalânî'ye göre râvîleri imtihan maksadıyla maklûb hadis nakletmek, maslahatı mefsetenden fazla bir yöntemdir. Bu metot sayesinde kısa zamanda bir râvînin zabt durumu hakkında malumat sahibi olma fırsatı elde edilmektedir. Ancak bu maksatla maklûb hadis rivâyet eden muhaddis, amacına ulaştıktan sonra bu işlemi devam ettirmemeli ve ihtiyacını en kısa yoldan gidermeye çalışmalıdır (Sehâvî, t.y.: I, 234; Şahyar, 2011: 248). Yine İbn Hacer'e göre kalb ister isnâdda, ister metinde meydana gelmiş olsun veya kalb-i mürekkeb yapılmış olsun, maklûb hadis muallel hadis ya da şâz hadis kapsamında yer alır (İbn Hacer, 1994: II, 874).

Hattâbî'ye (ö. 388/998) göre maklûb hadis, zayıf hadisler içinde ön sıradadır ve mevzûdan sonra gelir. Zerkeşî'ye (ö. 794/1391) göre de isnâdında inkitadan başka sebeplerle zayıf sayılan hadisler yedi sınıftır. Bunların en kötüsü mevzû, sonra müdrec, sonra da maklûbdür (Suyûtî, 1999: I, 250).

Maklûb hadislerin zayıf sayılmasının sebebi, sadece râvînin zabt noksanlığı değil metinde meydana gelen herhangi bir değişikliğin anlamı bozabileceği kaygısıdır. Çünkü hadis metnindeki kelime ya da ifadelerin yer değiştirmesiyle hadisın anlamı da değişmekte, bu şekilde Hz. Peygamber'e onun söylemediği ifadeler isnat edilmektedir. Bu değişiklik hadisten hatalı bir hüküm çıkarmaya da neden olmaktadır. Bu nedenle maklûb hadis, zayıf hadislerin tasnifinde mevzû'ya yakın bir sıralamada durmaktadır (Suyûtî, 1999: I, 250; Uğur, 1992: 208; Ertürk, 2003: 448).

Özetle; muhaddisler râvîlerin zabt kusurundan kaynaklanan maklûb rivâyetleri genellikle zayıf kabul etmişlerdir. Ayrıca kasıtlı veya sehven olmasına göre farklı hükümler verilerek, kasıtlı olarak yapılan maklûb hadisi mevzû saymışlardır (İbn Hacer, 1994: II, 864; Salih, 2010: 154). Ancak sehven yapılması bile hadisın zayıf olmasını gerektirmektedir denilmiştir (Salih, 2010: 154; Ertürk, 2005: 83).

SONUÇ

Muhaddisler, rivâyetlerin doğru bir şekilde aktarılmasında ciddi titizlik ve çaba göstermişlerdir. Râvîlerin isimlerinde, isnâdlarda ve metinlerde, bazı kelime ve ibarelerin, gerek yerlerini değiştirerek ve gerekse yerlerine başka kelime ve ibareler koyarak rivâyet edilen hadislere maklûb denilmiştir. Maklûb hadisteki takdim ve tehir, hem lâfız hem de mâna düzeyinde hadisın aslına muhalefeti ortaya çıkarmaktadır. Bu durum bir hadise ait rivâyetler arasında farklılıklara sebep olmaktadır.

Rivâyetler üzerine bu konuda titizlikle eğilen hadis âlimleri olduğu gibi, bu konuda gevşek davrananlar da olmuştur. Örneklerde görüldüğü üzere muhaddisler bu konularda azami dikkati göstermişlerdir. Bununla birlikte maklûb hadislerin zayıf sayılmasının maklûbü'l-isnâd'dan ziyâde, maklûbü'l-metin'den kaynaklandığını söylemek daha uygun olur.

Sonuç olarak hadis metninde lâfızların takdim-tehiri işlemi/kalb illetinin tespiti ve değerlendirilmesi hadislerin mukayese edilmesi faaliyetinin bir sonucudur ve tamamen metin tenkidine yönelik bir çabadır.

Bununla beraber geçmişteki çabalarla maklûb/kalb konusundaki bütün sorunların çözümlendiği söylenemez. Ayrıca hadis tenkitçilerinin her hadisi bu kapsamda gözden geçirdikleri de söylenemez. Bu sebeple hadislerle delil getirilirken sadece bir rivâyet ile yetinmek doğru olmaz. Mutlaka rivâyetlerin öteki tariflerine de bakılmalı, hatta mümkünse metin inşâsı işlemi yapılmalıdır. Hadislerdeki illet, idrâc, kalb vb. kusurları tespit etmeye yönelik çalışmalar, çok yönlü çalışmayı gerektirmektedir. Bu çeşit çalışmalar, rivâyetlerin durumunu daha iyi tanımaya ve metinlerin doğru anlaşılmasına ciddi katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel (2001). *Müsned*. (Thk. Şuayb Arnaût v.dğr.), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Aydınlı, Abdullah (2009a). *Hadis istihlaları sözlüğü*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- _____ (2009b). *Hadis tespit yöntemi*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Aynî, Bedruddîn Mahmud b. Ahmed (2001). *Umdetü'l-kârî şerhu sahîhi'l-buhârî*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Babanzâde Ahmed Naim (2010). *Hadis usûlü ve istihlaları*. (Neş. Hasan Karayığit). İstanbul: Düşün Yayıncılık.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil (1980). *el-Câmiu's-sahîh*. Kahire: el-Matbaatu's-Selefiyye.
- _____ (t.y.). *et-Târihu'l-kebîr*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Cezâirî, Tâhir b. Sâlih (1995). *Tevcihu'n-nazar ilâ usûli'l-eser*. (Thk. Abdülfettâh Ebû Gudde). Halep: Mektebu'l-Metbûâtî'l-İslâmiyye.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdirrahman (2000). *es-Sunen*. (Thk. Hüseyin Selîm Esed). Riyâd: Dâru'l-Muğnî.
- Doğanay, Süleyman (2009). *Hadis rivayetinde râvi tasarrufları ve doğurduğu problemler*. İstanbul: İsam Yayınları.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî (1999). *es-Sunen*. Riyâd: Beytu Efkâru'd-Devliyye.
- Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî, Ahmed b. Ali b. Müsennâ (1987). *Müsned*. (Thk. Hüseyin Selîm Esed). Dımaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs.
- Ertürk, Mustafa (2003). "Maklûb" md, DİA. Ankara: T.D.V. Yayınları, XXVII, 447-448.
- _____ (2005). *Metin tenkidi (gayb ve fiten hadisleri örneği)*. Ankara: Fecr Yayınları.
- Hatîb, Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî (2001). *Târihu Medîneti's-selâm* (Târihu Bağdâd). (Thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf). Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.
- Heysemî, Ali b. Ebî Bekr (1994). *Mecmeu'z-Zevâid ve menbeu'l-fevâid*. (Nşr. Abdullâh Muhammed ed-Dervîş). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Itr, Nûruddîn (1992). *Menhecü'n-nakd fî ulûmi'l-hadîs*, Dımaşk: Dâru'l-Fikr.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed 'Abdurrahmân b. Ebî Hâtîm er-Râzî (2006). *Kitâbu'l-ilel*. (Thk. Sa'd b. Abdillâh el-Humeyd, Hâlid b. Abdirrahman el-Cureysî). Riyâd.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh (2006). *el-Musannef*, (Thk. Muhammed 'Avvâme). Beyrut: Dâru Kurtuba.
- İbn Hacer, Şihâbuddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî (1853). *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.

- _____ (t.y.). *Tehzîbu't-tehzîb*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- _____ (1971). *Hadîs ıstılahları hakkında Nuhbetu'l-Fiker şerhi*. (Çev. Talat Koçyiğit). Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- _____ (1994). *en-Nüket 'alâ kitâbi İbni's-salâh*. (Thk. Rebî b. Hâdî Umeyr). Riyad: Dâru'r-Râyye.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân el-Bustî (1993). *Sahîh-i İbn Hubbân*. (Thk. Şuayb Arnaût). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk es-Sülemî (1980). *Sahîhu İbn Huzeyme*. (Thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî). Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd (t.y.). *es-Sunen*, (Nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd el-Basrî (2001). *Kitabu't-tabakâti'l-kebîr*. (Thk. Alî Muhammed Ömer). Kahire: Mektebetu Hâncî.
- İbnu's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdirrahman (1998). *Ulûmu'l-hadîs* (Thk. Nûreddîn İtr). Dimaşk: Dâru'l-Fikr.
- Kırbaşoğlu, M. Hayri (1999). *İslâm düşüncesinde hadis metodolojisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Koçyiğit, Talat (1992). *Hadis terimleri sözlüğü*. Ankara: Rehber Yayıncılık.
- Mâlik b. Enes (2003). *el-Muvatta'*. (Thk. Ebû Usame Selîm b. 'İyd). Amman.
- Mizzî, Ebu'l-Haccac Yusuf b. Abdirrahmân (1992). *Tehzîbu'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. (Thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn b. el-Haccâc el-Kuşeyrî (2006). *Sahîhu müslim*. Riyad: Dâru Tay-yibe.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb (2001). *es-Sunen*. (Thk. Hasan Abdu'l-Menâim Şelbî). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şerefüddîn eş-Şafî (1929). *Sahîhu Müslim bi şerhi'n-nevevî*. Kahire: el-Matbaatu Mısıryye.
- Râmehürmuzî, Hasan b. Abdirrahman (1771). *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî*. (Thk. M. Accâc el-Hâtib). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Salih, Subhî (2010). *Hadis ilimleri ve hadis ıstılahları* (Çev. M. Yaşar Kandemir). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Sehâvî, Şemsuddîn Muhammed (t.y.). *Fethu'l-muğîs şerhu elfiyyeti'l-hadîs*. (Thk. Mecdî Fethî Seyyid, Mustafâ Şettât). Kahire: el-Mektebetu't-Tevfikkiye.
- Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman b. Ebû Bekr (1999). *Tedribu'r-râvî fî şerhi takrîbi'n-nevâvî*. (Thk. A. Ömer Haşim). Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî.
- Şakir, Ahmed Muhammed (1995). *el-Bâ'isu'l-hasîs şerhu ihtisârî ulûmi'l-hadîs*. Riyad: Mektebetu'l-Maarif.

- Şahyar, Ayşe Esra (2011). *Zayıf hadis rivayeti*. İstanbul: Akdem Yayınları.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb (1983). *el-Mu‘cemü’l-Kebîr*, (Thk. Hamdî b. Abdilmecîd es-Selefî). Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye.
- _____ (1995). *el-Mu‘cemu’l-avsât*. (Thk. Târık b. İvazullah, Abdulmuhsin b. İbrahim). Kahire: Dâru’l-Haremeyn.
- Tahâvî, Ebû Ca‘fer Ahmed b. Muhammed (1994). *Şerhu meâni’l-asâr*. (Thk. Muhammed Zuhri en-Neccâr, Muhammed Seyyid Câdu’l-Hak). Beyrut: Âlemü’l-Kütüb.
- Tayâlisî, Süleyman b. Dâvûd b. el-Cârûd (1999). *Müsnedü Ebî Dâvûd et-tayâlisî*. (Thk. Muhammed b. Abdilmuhsin et-Turkî). İmbabe: Dâru Hicr.
- Tirmizî, Ebû îsâ Muhammed b. İsâ (t.y.). *es-Sunen*. (Thk. Ahmed Muhammed Şakir). Beyrut: Dâru İhyâu’t-Turasi’l-Arabîyye.
- Uğur, Mücteba (1992). *Ansiklopedik hadis terimleri sözlüğü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yücel, Ahmet (2011). *Hadis usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman (1985). *Siyeru A‘lâmi’n-Nübelâ*. (Thk. Şuayb Arnaût v.dğr.). Beyrut: Müessesetü’r-Risâle.